

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
MİLLÎ FOLKLOR ARAŞTIRMA DAİRESİ YAYINLARI : 78
SEMİNER, KONGRE BİLDİRİLERİ DİZİSİ : 21

III. MİLLETLERARASI TÜRK
FOLKLOR KONGRESİ
BİLDİRİLERİ

II. CİLT
Halk Edebiyatı

FERYAL matbaacılık san. ve tic. ltd. şti. — ANKARA, 1986

**AHI EVREN HAKKINDAKİ YILAN (EVREN : EJDER)
EFSANELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI**

Dr. Mikâil BAYRAM
(Türkiye)

Anadolu Selçukluları devrinin en önemli sosyal, kültürel, snâî, iktisadî ve siyâsî kuruluşu olan Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu olarak bilinen Ahi Evren'in tam adı Şeyh Nasîru'd-Din Ebu'l-hakayık Mahmud b. Ahmed el-hoyî olup, menkibevî adı olan AHI EVREN diye meşhur olmuş bir fikir adamı, san'atkâr (Dabbağ : Derici) ve teşkilâtçı bir Türk halk filozofu (Hakîm) dur.

Ahi Evren, kurduğu teşkilâtın lideri olarak devrinin birçok siyâsî olayları içinde baş rollerde bulunmuştur. Özellikle Moğollar'ın Anadolu'yu istilâsından sonra Moğol yanlısı iktidara karşı isyan edip, bu isyan sırasında öldürülmüş olması (659/1261) devletin de onun temsil ettiği fikrî, siyâsî ve meslekî akımı ağır bir baskı ve takip altında tutması, fikrî, siyâsî ve meslekî takipçileri olan Ahi Teşkilâtı mensuplarının XIII. asrın ikinci yarısı ile XIV. asır başlarında birçok defalar katliama ma'ruz kalmaları ve teşkilâtlarının dağıtılması gibi sebeplerden ötürü Ahi Evren'in şahsiyeti ve eserleri tarih boyunca meçhul kalmıştır. Ancak yarı cahil sayılabilecek esnaf ve san'atkârlar zümresi arasında adı ve şöhreti saygı saygı ile anılagelmiştir. Bu çevreler ise, kültür seviyelerinin icabı olarak onu menkibeleştirilmiş ve efsanevî bir şahsiyet haline getirmişler ve öylece tanımışlardır. Yaşadığı zaman ise yakın zamana kadar belirlenememiştir. Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar, Ahi Evren Şeyh Nasîru'd-Din Mahmud'un gerçek şahsiyetini ortaya koyduğu gibi felsefî, dinî ve meslekî 25 kadar eseri bulunduğu tesbit olunmuştur (1).

(1) Ahi Evren ve eserleri üzerinde yapmış olduğumuz geniş ve çok yönlü araştırmaların neticesi henüz yayınlanmış değildir. Ancak Ahi Evren'in gerçek şahsiyetini tanıma mahiyetinde bazı makaleler yayınlamış bulunuyoruz. Önemlileri şunlardır : a — Ahi Evren Kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri, Türk Kültürü Dergisi (Ankara 1978), Sayı, 191.

Bilindiği gibi «Evren», Türkçe'de hem kâinat ve âlem, hem de yılan ve ejder anlamına gelmektedir. Türk mitolojisinde önemli bir yeri bulunan, Farsça'daki ejder kelimesinin karşılığı olan «Evren»in çok eski çağlardan beri Türk halkının muhayilesinde önemli bir mevki' tutmuş ve kültüründe derin izler bırakmış bir kavram olduğu izahıtan varestedir. Bu yüzden de eskiden beri şahıs ismi olarak kullanıla gelmiştir. Burada değerli bir fikir ve aksiyon adamı olan Şeyh Nasîru'd-Din Mahmud el-Hoyî'ye —esas adı olmadığı halde— «Ahi Evren» adının niçin verildiği üzerinde durulacaktır.

Yaşadığı asırda ve bundan sonra gelen bir asır içinde birçok yazarlar çeşitli vesilelerle Ahi Evrenden Şeyh Nasîru'd-Din, Nasîru'd-Din veya Ahi Mahmud olarak bahsetmişler, bazı yazarlar da ad vermeden Ahi Teşkilâtı'nın lideri veya bazı siyasi olayların kahramanı gibi sıfatlarıyla onu anmışlardır. Bu iki asırda «Evren» adına rastlanmamaktadır. Bizzat kendisi birkaç eserinde adının Mahmud olduğuna işarete bulunmuştur (2). Öldürülmesinden bir yıl sonra bir Ahi Muallimi olduğu anlaşılan Konyalı Ali b. Süleyman adlı talebesi onun tam adını Şeyh Nasîru'd-Din Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî olarak kaydetmiştir (3). 1275 (673) tarihli bir başka kayıta da Şeyh Nâsîru'd-Din olarak tesbit edilmiştir (4). Mevlânâ Celâlu'd-Din-i Rumî (672/1273) de «Mesnevî» ve «Mektubât»ında ad vermeden ondan bahsetmekle beraber «Divan»ında onu ismen Nasîru'd-Din diye anmıştır (5). «Makâlât-i Şems»de ise, gene Nasîru'd-Din diye adı iki defa geçmiştir (6).

Diğer taraftan tabib olan Sa'du'd-Din Mes'ud adlı bir talebesi İmâdu'd-Din adlı bir dostuna yazdığı mektupta Kırşehir Emiri Seyfu'd-Din'den ve Ahi Mahmud diye Ahi Evren'den söz etmiştir (7). Keza Sadru'd-Din-i Konevî (673/1275) de mektuplarında onu

1b — Baba İshak İsyanı ve Ahi Evren'le ilgisi, Diyanet Dergisi (Ankara 1979), Cild, 18, Sayı, 2. c — Ahi Evren'in Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tesbiti, Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul 1981), Sayı, 12 — Sadru'd-Din Konevi İle Ahi Evren'in Mektuplaşması, S.Ü. Edebiyat Dergisi (Konya 1982), Sayı, 2.

(2) Menâhic-i seyfi, Halet Ef. İlâvesi Ktp. nr. yp. 4a; Tabsıra, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2286, yp. 11a.

(3) Menâhic-i seyfi, Halet Ef. İlâvesi Ktp. nr. 92, yp. 1a.

(4) Metâli'u'l-imân, Kony Yusufâğa ktp. nr. 4866, yp. 1a.

(5) Külliyya-i Şems ya Divan-i kebir, Nşr. B. Furuzan-fer, Tehran 1336-1338, s. 191.

(6) Makâlât-i Şems-i Tebrizi, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp. nr. 2144, yp. 22a, 72b.

(7) Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1959, s. 162-163.

ismen anmıştır (8). XIV. asrın ilk yarısında yaşayan ünlü mevlevî yazar Eflâkî Dede (761/1360) «Menâkibu'l-arifin» adlı eserinde Mevlânâ ve yakınlarının en başta gelen muarızı, Ahilerin lideri, Hanîkâh-i Ziya'nın şeyhi gibi ünvanları ile Ahi Evren'den çokca bahsetmiştir. Onun eserinde Ahi Evren'in adı beş ayrı yerde ismen de Şeyh Nâsîru'd-Din ve Şeyh Nasîru'd-Din olarak geçmiştir (9).

XV. ve XVI. asır yazarları ise, Ahi Teşkilâtı'nın lideri ve dabbâğlerin piri olan Ahi Evren'den bahsederlerken onu Ahi Evren adıyla anmışlardır (10). XV. asrın sonlarında düzenlendiği anlaşılan Ahi Evren Vakfiyesi'nde (11) ve Gülşehriye (720/1320) nisbet olunan ve fakat XV. asırda amatör bir şâir tarafından kaleme alınan «Kerâmât-i Ahi Evren» adlı mesnevide de (12) Evren adına rastlanmaktadır. Bektaşî rivayetlere dayanan menkibelerde (13) ve Ahi Futuvvet-nâme ve Şecere-nâme'lerinde (14) onun esas adının Şeyh Nâsîru'd-Din Mahmud olduğu ve Ahi Mahmud diye anıldığı belirtilmekte, ancak «Evren» (Yılan ve ejder) ile ilgili bazı efsaneler nakl edilerek bu efsanevârî menkibelerden dolayı ona, Ahi Evren dendiği kaydedilmektedir. Bu kayıtlardan «Evren»in Ahi Mahmud'un menkibevî adı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere «Ahi Evren», Şeyh Nâsîru'd-Din Mahmud el-Hoyî'nin efsanevî adıdır. Zira ölümünden sonraki iki asır içinde Evren adına rastlanmadığı halde hakkında Evren (Yılan) ile ilgili efsâne ve menkibeler üretildikten sonra Ahi Mahmud'un Ahi Evren diye anılmaya başlandığı görülmektedir. Menakib-name ve Ahi Şecere-nâmeleri Ahi Nâsîru'd-Din Mahmud'a «Ahi Evren» adının verilmesini birkaç farklı efsaneye dayamaktalar.

(8) Mikâil Bayram, Sadru'd-Din-i Konevi ile Ahi Evren'in Mektuplaşması, S.Ü. Fen-Ed. Fak. Dergisi, Konya 1982, II, 51-75.

(9) a.g.e. Nşr. T. Yazıcı, Ankara 1980, I, 119, 188-190, 360, II, 647.

(10) Uruc Beg, Tarih-i Al-i Osman, Nşr. N. Atsız, İstanbul 1949, s. 32; Aşık Paşa-zâde, Tarih-i Al-i Osman, İstanbul 1332, s. 200; Neşri, Cinannumâ, Nşr. F. Taeschner, Leibzig 1951-52, II, 232; Taşköprü-zâde, Şakayık, Şahsî Kütüphanemdeki nüshası, yp. 4b.

(11) İlhan Şahin, Ahi Evrân Vakfiyesi ve vakıflarına Dair, Türk Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1985, Sayı 1, s. 325-341.

(12) Bu mesnevî F. Taeschner tarafından «Gülschehris Mesnevi auf Achi Evran» (Wiesbaden 1955) adıyla yayınlanmıştır.

(13) Velâyet-nâme, Nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958, s. 50-54; Âli Ef., Kühhu'l-ahbar, İstanbul 1277, V, 62-64.

(14) Kırşehir Turizm Derneğinde 8 adet Ahi Şecere-namesi bulunmaktadır. Dernek başkanı Haşmet Uzbilek bu Şecere-nameleri inceleyip fotokopilerini almamıza imkân verdiği için kendisine burada teşekkür etmeği vazife telekki ediyorum.

Hepsinde ortak olan taraf «Evren»in yılan (ejder) anlamına geldiğidir. Bu rivayetler şunlardır :

1. Ahi Mahmud, Hz. Peygamber zamanında Bedir Savaşına katılmış, yılan olup düşmana saldırdığı için bizzat Hz. Peygamber tarafından kendisine yılan anlamına gelen «Evren» adı verilmiş, sonra da ona Ahi üniforması giydirerek Diyar-i Rum'a (Anadolu'ya) göndermiş ve böylece Nasîru'd-Din Mahmud'a Ahi Evren denir olmuştur.

2. Bir rivâyete göre de Ahi Mahmud Kayseri'deki dabbağ atölyesinin mahzeninde yılan beslediği için kendisine Evren denmiştir.

3. Bir rivâyete göre de Ahi Mahmud Kırşehir'e gelince halk bir yılanın kendilerine musallat olduğunu, bu yılanın korkusundan işlerine gidemediklerini bildirmişler, o da bu yılanı kendisine muti kılmış ve halkı bu yılanın saldırısından kurtarmıştır. Bu yüzden de ona Ahi Evren denmiştir.

4. Halk inanışlarına göre de Ahi Evren'in ölümü bir yılan donuna girip bir kayanın dibine girmek şeklinde olmuş, türbesi de bu kayanın üzerine inşa edilmiştir⁽¹⁵⁾. Menakib-nâmelerde de onun ejder donuna girdiği sık sık söz konusu edilmiştir.

Bu rivayetlerin 1. ve 4. sünde çok eski bir Türk efsanesi olan bir hayvan donuna girme motifinin Ahi Mahmud'a da uygulandığı görülmektedir.

Diğer iki efsane, Ahi Evren'in «Tabsiretu'l-mübtedi ve tezkire-tü'l-müntehi» adlı eserinde yılanla ilgili bir açıklamayı hatırlatıyor. Burada cahil ile hekîm (bilge kişi = filosof) arasındaki fark belirtilirken şöyle bir açıklamada bulunuyor : «Bilge ve âlim kişi yılanın zehrini defetmek için gene yilandan istifade eder. İlmin gerektirdiği ölçü ve usulle yılanı avlar, baş ve kuyruk tarafından belli bir miktarını kesip atar, kalan kısımlarını kaynatır, tıp ilminin kurallarına uygun bir tiryâk (Panzehir) imal eder ve bununla yılan zehirinin zararını defedebilir. Kaba cahil biri bu hekimin yaptığını görse yılanın nasıl avlanacağını detaylı olarak bilmediği, bilge kişinin maksadını kavrayamadığı için yılanın güzel cildine ve renklerine kanar, cahilce elini yılanı uzatır, bir anda ısırması ile elini çeker ama hayatını da kaybeder»⁽¹⁶⁾.

(15) W. Ruben, Kırşehir'in Dikkatimizi Çeken San'at Abideleri, Trc. A. İtil, Belleten, Ankara 1947, XI., 636-637.

(16) Nuruosmaniye Ktp. nr. 2286, yp. 72a-72b.

Evvelâ burada Ahi Evren hekim diye kendisini kasdetmektedir. Zaten eserleri onun büyük bir filosof olduğunu göstermektedir. «Büyük bir bilgin Diyar-i Rum'da tutuklanmıştı» (17). derken gene kendisini kasdetmektedir. Ahi Evren'in doktor olduğunu da bil- «Letâif-i giyâsiyye» adlı eserinde tıbbî konulara geniş yer verdiği gibi, «İlmu't-teşrih» adlı bir eserinin olması da onun cerrah olduğunu göstermektedir (18).

Şimdi yukarıda değindiğimiz yılanla (Evren) ilgili efsanelerin ortaya çıkışını doktor olan Şeyh Nasîru'd-Din Mahmud'un yılan üzerindeki ihtisası, gerek ilâç yapımında, gerek yılan derisini dabbâğlama mahareti ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Onun Dabbâğ-hane'sinde yılan beslemesi ve yılanı ilâç yapımında kullanma gibi bir san'atının ve maharetinin bulunması halk efkârında efsaneye dönüştürmüş olmalıdır. Bu yüzden de ona Ahi Evren denilir olmuştur. Yılanın kırbaç olarak kullanılmasına dair bir motifin Menâkıb-nâmelerde yaygın olarak kullanılması eskiden beri Türk halkı arasında yılan derisinin dabbâğlanarak kırbaç imâl edildiğini düşündürmektedir? Muhtemelen Dabbâğların piri olan Ahi Evren yilandan hem kırbaç imâl ediyor, hem de yukarıdaki açıklamasında da görüldüğü üzere yilandan panzehir imâl ediyordu. Onun bu san'at ve mahareti zamanla efsane kılığına bürünmüşse benziyor. Bu efsaneler üretildikten sonradır ki, ona Ahi Evren adı verilmiştir.

Yılanın zehirinin kendisine zarar vermemesi, bünyesinde zehirini tesirsiz hale getiren panzehirin (Zehirin zıddı) varlığı ile izah edilmiş ve çok eskiden beri yilandan panzehir elde etmeye çalışılmıştır. Anadolu Selçukluları zamanında da bu yolla panzehir imal edildiği anlaşılmaktadır. Bu ilâcın yapılışı, kullanılış tarzı ve ne ölçüde bundan netice alındığı hususunu araştırmak ise Tıp tarihi ile uğraşanlara düşer sanırım.

(17) Menâhic-i seyfi, Hale: Ef. İlâvesi Ktp. nr. 92, yp. 30b.

(18) Letâif-i giyâsiyye adlı eserinde (Mevlânâ Müzesi Ktp. nr. 1727) tıbbî konularda açıklamalarda bulunmuş, bir vesile ile de «İlm-i teşrih» adlı bir eseri olduğunu kadetmiştir. Fakat bu eser bugüne kadar bulunmamıştır.